

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн ХХ

Праці Історичної Секції
за редакцією акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

у сусіднє село, де стояла артилерія¹⁾). Ці двоє, примчавши кіньми до батареї, кинулися в ноги батарейному командирові й почали його прохати „позичити громаді дві пушечки“. Коли-ж той здивований, запитав, навіщо вони їм, то селяни відповіли: „да нам тільки на час, ми тільки проженемо поганих перебранців, да зараз вам і повернемо назад“.

По тих-же місцевостях, де виступали місцеві урядові особи, яких селяни добре знали і тому не могли запідозрити їх дійсне урядове становище, селяни були певні, що цих осіб підплатили пани-поміщики й вони роблять те, що їм загадують²⁾).

Була ще одна обставина, що зробила селянський рух за цей час, як у цих повітах, так і в інших, ще значнішим та грізнішим. Рознеслася чутка, що запис в козаки буде тривати лиш до кінця Хоминого тижня (з 3 по 9 квітня включно). Чутка ця виникла, правдоподібно, через те, що селяни невірною зрозуміли, й тлумачили „Положеніє о порядкѣ составленія госуд. ополченія“, де подано термін для формування „ополченія“ по губернях (до речі не до Хоминого тижня, а з 1 квітня по 1 травня). Чому селяни поплутали термін запису неясно; але, в кожному разі, іншої причини напруженого настрою розшукати важко. Селяни починають де-далі більш і більш хвилюватися перед Хоминим тижнем, плятять великі гроші різним писарям, аби їх скорше було вписано до різних списків козаками, а на самий Хоми тижень припадає найбільший розвиток селянських рухів, що закінчуються бійнями учасників рухів по різних селах Київщини.

Розділ VI.

РОЗРУХИ В ТАРАЩАНЬСЬКОМУ ПОВІТІ.

У Таращанському повіті, де хвилювання почалося дуже рано, помітніші розрухи були в таких селах: Бесідка, Кирдани, Улашівка, Миколаївка, Лісовичі, Жидівська Гребля, Веселий Кут,³⁾ Федюківка, Косяківка, Станиславчик, Попружна, Брилівка, Антонівка, Плоське, Ясинівка, Любча, Рутки та м-ко Ставище. Окрім того, трохи згодом у с. с. Кривці, Василісі, Торчиці й Войнарівці. Та мало не всі хвилювання тут, хоч і відзначалися упертістю, не призводили до різких ексцесів. Лиш у самій Бесідці рух мав ширші розміри і призив до деяких сутичок.

Почавсь він з того, що селяни, за прикладом інших сіл,³⁾ стали вимагати від священика свого села Л. Тучапського, щоб він записав їх у козаки. Але

¹⁾ Очевидно селяни не мали сумніву, що ця артилерія – справді урядова, недурно-ж вона стояла тут вже давно, тимчасом як загін підполк. Макарова щойно прийшов і міг, отже, складатися (на думку селян) з перебранних панських наймитів.

²⁾ Може тут відгравала ролю та-ж наївна віра в те, що російський уряд, як такий, підтримує боротьбу селян православних з поміщиками — католиками, що її прояв ми бачимо за часів Коліївщини.

³⁾ Цікаво, що в цьому селі виявив (несвідомо, звичайно) певну ініціативу священик Лисинський Прочитавши статтю Вишинського, він захтів, очевидно, теж чим-небудь визначитися, а тому запропонував селянам дати підписку, що вони всі охоче стануть на оборону батьківщини. Селяни відмовилися.

той, не вважаючи на їх уперті домагання, категорично відмовивсь. Тоді селяни вирішили післати по Слотвинського, що записував у козаки селян с. Федюківки, й їхні післанці справді швидко привели його. Слотвинський і переписав їх усіх в один великий список. Місцевий становий пристав, дізнавшись про це, закликав Слотвинського до себе, але селяни прогнали післанців пристава, причому, за донесінням земського справника Палієнка від 17 березня, „потолкали“ їх. Після цього селяни відвели Слотвинського ¹⁾ назад до Федюківки через сусідні села під почесною вартою з 40 селян, озброєних списками. Селяни сусідніх сіл, бачучи селян Федюківки озброєних списками, думали, що вони вже поробилися козаками й почали хвилюватися.

У самому селі Бесідці частина селян перестала ходити на панщину, а інші, хоч і ходили, але дуже неакуратно. Ці заворушення викликали великий жах між поміщиками. Правдоподібно, вони й повідомили земського справника Палієнка про ці події, і той разом із становим приставом Жолткевичем, поліційними служниками й розсильними, приїхав до села Бесідки. Тут він, як пише в своєму рапорті, заарештував 12 людей з тих, що не з'явилися на панщину, та й повів їх до економії. Та коли вони вже були недалеко економічного двору, раптом з усіх хат повискокували селяни з списками, кинулися на них та відбили заарештованих, причому побили поліцаїв та розсильних. Земський справник спробував був, як він каже, сперечатися, та, що юрба де-далі зростала (с. Бесідка мала понад 1000 ревіз. душ) мусів залишити разом з поліцією село. Цікаво зазначити, що підчас нападу селяни вигукували: „час вже прийшов!“, очевидно, маючи на увазі час волі. Справникові пощастило лиш заарештувати Слотвинського (вже в Федюківці) і, за порадою прот. Пахаловича, він відправив його до Тараці ²⁾.

Всі спроби справника, включно до організації озброєного загону з двірні поміщика Узембла ³⁾, приборкати рух у Бесідці не мали успіху, аж поки приїхала комісія.

Ця комісія повела справу досить успішно, і їй пощастило швидко заспокоїти селян в багатьох місцевостях Таращанського (а так само, як згадувано,

¹⁾ Селяни, як каже рапорт, звали його „своїм благодітелем“.

²⁾ Треба сказати, що Слотвинського важко вважати за ідейного оборонця прав селян, яким були по-суті деякі з проводирів руху (з селян-же), а почасти й дячки. Швидше можна гадати, що він лиш хотів заробити на цьому виступі селянства. За це каже, що він, запропонувавши переписати селян с. Федюківки, взяв за це з кожного майбутнього козака по 2½ к. сріблом; отже він заробив лиш з першого списку козаків близько 3 рублів сріблом У с. Бесідці він так само записував за платню (невідомо тільки яку), причому, щоб підтвердити свої слова про волю, читав селянам Синодську відозву з приводу міліції 1806 р., і навіть продав копію з неї селянам за 10 крб. сріблом. Таким робом Слотвинський мусів заробити великі — як на той час — для нього гроші за свої послуги що-до запису селян у козаки. Але-ж селяни с. Федюківки любили його й, напр., хтіли було спочатку зробити опір справникові і не видати Слотвинського. Умовив їх піддатися їхній священник, Павло Вишинський. Слотвинського було заслано на Сибір.

³⁾ Треба сказати, що цей випадок дуже дискредитував владу в очах селян. Одтоді селяни цілком упевнилися, що проти них виступають не війська, що їх післав уряд, а лиш перебрана панська челядь, післана від панів-поміщиків. Про це скажемо докладніше далі.

Канівського) повіту¹⁾. Значною мірою цьому допоміг арешт Слотвинського, але здебільшого селяни заспокоїлися лиш тимчасово, як вони казали, до „певного часу“, щоб при першій нагоді знов піднятися, ще з більшою силою і енергією, як це було, напр., в Канівському повіті.

У самій Бесідці справа стояла так: коли Афанасьєв з Янкулію приїхали (23 березня) в Бесідку, коло церкви їх зустріло 85 чоловіка селян, що їх було зібрано з розпорядження справника. Коли їм розтлумачено царського наказу, вони заявили, що вони цілком невинуваті, що вони лиш оборонили себе, коли справникові розсильні почали їх бити. Коли-ж справник поїхав, вони поставили варту й наказали їй в разі чого бити в дзвони „на гвалт“, але не озброювалися і зробили це тільки тому, що боялися нападу від справника

Селяни мали певну підставу боятися. Як ми вже згадували, справник укупі з приставом організував озброєний загін з челяди пана Узембло²⁾, розсильних, а також, за Лебединцевим³⁾, з козаків поміщика Млодецького, — в загальній кількості до 76 людей. Окрім того, до цього загону приєдналося до 50 чоловіка пішої шляхти, одягненої в білі жупани з зеленими пасами й в сірих смушкових шапках і озброєної палицями й почасті списами. Спинившись на фільварку, справник післав свій загін збирати до себе громаду. У цей день (четвер, після обіду) частина людности Бесідки була на панщині, а частина поїхала на ярмарок в м-ко Жашків. Загін справника, прийшовши в село, наробив там страшного бешкету; він бив вікна, кричав, ламав двері й т. и. В результаті трохи не всі жінки та діти кинулися тікати з села; чоловіки-ж збиралися поволі. Побачивши це, пристав гукнув своїм, що збирали до нього селян, „гони ихъ скорѣе“. Тоді розсильні й козаки почали підганяти селян і бити їх; селяни-ж не стерпіли, схопили ломаки та списи й розігнали справників загін. Справник з приставом теж спішно відїхали, не захтівши вислухати делегацію селян, що ті послали до нього пояснити свої вчинки. Різкі, що їх привіз з собою справник для езекуції, селяни поламали. Команда справника залишила переможцям трофеї: кілька коней, сідел, нагаїв та одну

¹⁾ Мусимо одзначити, що спочатку взагалі більшість заворушень в цій місцевості перебільшили у офіційних звідомленнях нижча адміністрація та сами поміщики. Наведемо, хоч-би, такий приклад: поміщик Млодецький прислав сказати, що небезпека від селян загрожує навіть його особі, що в його село Кошевату зібралося багато народу, і що вони збираються виступити проти „дворян“. Він сам поїхав до Таращі до справника, й, не заставши в той час його там, звернувся до артилерійського генерала Майделя за обороною. Справник-же доносив, що там зібралося понад 195 людей (з сел Кошеваті, Киселівки, Закутинець і Степка), — насправжки (як виявила комісія) там було лиш близько 20 чол., які поводилися цілком спокійно й після наказу комісії зараз-таки порозходилися по домішках.

²⁾ Який до того відзначався і в иншому своєму маєтку, с. Швейківці (Житомир. пов.), жорстокістю й кривдами селянству, що привело до заворушення їх в 1844 р. Див. про цей епізод нашу статтю „Селянські розрухи на Правобережжі в середині XIX ст. (с. Швейківка на Волині та с.с. Стратіївка та Літинка на Поділлі)“. Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. XI, К. 1927 р., 293 — 310.

³⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 26.

шаблю. Після цього селяни, боючись нового нападу, умовилися збиратися на дзвін і поставили варту.

Так виглядала справа в Бесідці за словами селян (як передає рапорт комісії).

Правда, тутешні селяни склали за допомогою Слотвинського, список козаків та купили в нього копію указу „про волю“, що його вони називали „вивідним листом“ (указ 1806 р.), але так робило трохи не кожне село. Опору владі вони-ж зовсім не чинили і цілком спокійно зустріли Афанасьєва та Янкулію, що приїхали в супроводі лиш двох жандарів, і навіть спокійно дозволили їм заарештувати селянина Шеремія (в його переховувався „наказ“, і він гостро відповів Афанасьєву). Коли-ж їм було з'ясовано, що їх вчинки незаконні, прочитано копію указу та пояснено, то селяни почали гірко скаржитися на Слотвинського, що піддурив їх, і швидко, за рапортом комісії, заспокоїлися. З них усіх був заарештований лиш один Шеремій¹⁾.

Треба ще додати, що ця комісія, навіть за власними її словами, виявила зловживання з боку поміщиків над селянами (як у Бесідці так і по інших селах). Обіцянка задовольнити вимоги селян також могла відограти певну роль в тимчасовому заспокоєнні селянства. Та обіцянки ці не було здійснено і селянам доводилося вибирати, чи лишатися й далі безправними кріпаками, яких всі визискують та ошукують, чи, за прикладом інших сіл, шукати далі волю у козацтві.

Розпочинаються знову розрухи. Щоб не вертатися тут ще раз до Таращанського повіту, ми, оминаючи момент хронологічний, скажемо зараз-же про них ще кілька слів. Коли приїхала комісія, великі заворушення тут закінчились. Але селяни не заспокоїлися цілковито, про що доносив справник. Правда, гостро вони більш не виступали, але все-ж хвилювалися, записувалися подекуди в козаки і т. и., і тільки тоді цілковито притихли, коли повстання мало не всюди було задушено, і стогін селян під езекуцією чутно було по всій Київщині.

Селяни с. Бесідки, швидко по тому як поїхали Афанасьєв та Янкулію, почали жалкувати, що зреклися волі й козацтва (віру в них не знищили слова комісії та побоювання перед нею). Як доносив справник від 30-го березня, селяни почали знов хвилюватися; пропили ніби-то 10 карб., які пожертвував Афанасьєв на церкву, бо то гроші, за їх словами, були заплачені за мир, — щоб вони тихо сиділи, і почали навіть сумніватися, чи то справді була урядова комісія, чи ні.²⁾ Вони казали: „Бог його знає, чи то справді начальство було; а то може перебравсь якийсь одставний москаль за полковника, а писар за совітника, тай возьяться. Як-би начальство, то воно не так-би з нами говорило, а то балакає, Бог зна, що, і цілується з нами!“ Такі думки повставали головне завдяки одній групі, так мовити, непримиренчеській, селянства, на чолі якої, за рапортом справника, стояли селяни: Федір Шеремій (щойно звільнений), Кирило Вихлюк, Андрій Олійник та Максим Бондар.

¹⁾ Його, правда, цим разом було швидко звільнено.

²⁾ Треба визнати, що справникові слова, що селяни пропили 10 карб., малоймовірні — цьому суперечить загальна твереза поведінка їх підчас розрухів.

4 квітня земський справник доносив генерал-губернаторові, що в с. Бесідці досі неспокійно. На панщину вийшло тепер лиш 55 душ з 1016. Крім того 18 селян, на чолі з вищезгаданими провідниками, захопили економічний город, кажучи, що це „все колись наше було“. Повідомлений про це в. о. губернатора Веселкін писав справникові, що добре було-б заарештувати провідників в Бесідці; коли-ж це важко, бо селяни всі ще не цілком заспокоїлися, то нехай справник поводитьсь дуже обережно і почекає приїзду його в це село. Після цього деякий час чуток з Бесідки не було. Далі почали надходити заспокійливіші звістки, а саме, що після великодня усі селяни вийшли знов на панщину, окрім згаданої вище групи провідників, що досі не слухають влади, а до того ще й ніби-то пиячать. Але заарештувати їх справник усе-ж не насмівсь, бо, як доносив він 13 квітня генерал-губернаторові, боїться обурення селян¹⁾. Правда, головного ватажка с. Бесідки, Федора Шеремія, було заарештовано, але це сталося випадково й у іншому повіті. А саме: Федір Шеремій поїхав на ярмарок у Звиногородський повіт і почав там агітувати селян за розрухи; про це донесено звиногородському справникові, і той заарештував його.

Вістки про цей арешт, можна думати, ще більш схвилювали селян с. Бесідки. Принаймні 28 квітня підполковник Макаров, що з Таращанським справником та відділом війська перебував у Бесідці (приїхавши з Канівського пов.), доносив, що селяни цього села, а так само й околичних сіл, збираються напасти на нього, а тому він прохає прислати ще салдатів. Так само в. о. губернатора Веселкін доносив генерал-губернаторові, що, як видно, лагідні засоби тут не допомагають, а тому доведеться уважно дивитися за неслухняними, й зараз-таки суворо їх карати.

30-го квітня підполк. Макаров доносив, що селяни юрбою ходять по селу, але на військо не нападають. Тимчасом в Бесідку послано ще військо: 1-го травня мало прийти військо (піше) з Богуславу, а 2-го — улани з Гуманя. Наближення цих військ примусило селян скоритися. Частина ватажків заарештовано, частина повтікала. Їх ловили й так само заарештовували. Менш важливих ватажків й інших селян пересікли. У Бесідці-ж було розташовано військо: 1 рота Білевського полку і 1 рота саперів. Після цього підполк. Макаров з двома ротами вирушив для придушення руху в Ставище²⁾.

Окрім Бесідки припадають також на ці часи заворушення, як вже згадувано, і по інших селах; зокрема ми маємо відомості, що вони поновилися в таких місцях: м-ці Ставищі, селі Любчі, Острій Могилі, Жидівській Греблі; в с. Любчі селянин Петльований записував інших селян в козаки. Окрім того, у середині квітня помічені були заворушення знов у с. с. Кривці, Василисі, Горчиці, Войнарівці, де селяни, за допомогою якогось селянина Коломійця, також складали списки в козаки.

Щоб остаточно припинити заворушення в Таращанському повіті, були також окрім Бесідки розташовані війська (що були перед тим в Бесідці, а по-

¹⁾ До того, принаймні трохи пізніше, ми маємо звістку, що панщину за цю групу відробляли інші селяни.

²⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

части прийшли з інших сіл) в околичних селах; а саме в с. Красилівці — 1 ескадрон гусарів, в с. Станиславчику — 1 ескадрон гусарів, в с. Ставищі — 2 дивізіони і 1 рота сап'юрів, в с. Ясинівці — 1 ескадрон уланів і в с. Плоському — 1 ескадрон уланів. В усіх селах, де були заворушення, головні ватажки були заарештовані, інші селяни пересічені.

Розділ VII.

РОЗРУХИ В ВАСИЛЬКІВСЬКОМУ ПОВІТІ.

До Васильківського повіту розрухи перекидаються досить рано. Вже в середині березня ми бачимо, що повстання охопило цілу низку сіл. Так 19 земський справник доносить, що селяни Рокитної, Житногорів, Вінцентівки та Бикової Греблі хвилюються, складають списки в козаки і т. и. Панщину вони ще роблять, але кажуть, що то тим часом. Згодом селяни цих сіл кидають робити панщину; зокрема в Биковій Греблі селяни заявляють, що скоро їх запишуть у козаки, то вони знов робитимуть панщину, ба, навіть, відроблять за прогаяний час. Слідом починають хвилюватися й інші села, як от: Насташки, Острів, Озерна, Фурси (про які ми вже згадували були передше), Трушки, Матюші, Шамраївка, Кожанка, Ольшанка, Бирюки, Шкарівка, Телешівка та інші. По деяких селах записують селян і в козаки. Напр., 23-го березня в с. Кожанці записалося відразу 92 душі, в с. Клочках — 35 (записував їх дячок) і т. и.

Як бачимо, хвилювання охопило чимало сіл. Не дурно тому і перші екекуції над селянами відбулися у Васильківському як-раз повіті. Вжив цього, такого улюбленого в військових, засобу, не вважаючи на всі попередні накази про лагідність та м'якість у поводженні з селянами, генерал-майор Белоусов, начальник корпусу жандарів. Ця перша екекуція відбулася в с. Шкарівці.

Як вже почасти згадувано, заворушення в с. Шкарівці почалося 20 березня. Селяни замкнули після вечірні свого священника в церкві і заявили, що не звільнять його доти, аж доки він приведе їх до присяги новому цареві, як і осіб вільних станів, і доки прочитає указа про волю та позаписує їх усіх вільними козаками. Про ці всі події становий пристав повідомив Лебединцева й 21-го березня вони вдвох з'їздили до Шкарівки, намагаючися заспокоїти селян та звільнити священника. Але це їм не пощастило й вони мусли другого дня вранці повернутися до Білої Церкви¹⁾. Туди-ж увечері прибіг і священник Шкарівський, Стефан Олександровський, в подертій одежі й змучений двохденними стражданнями; своє звільнення він купив, завдовольши вимоги селянства. А саме, він мусів був списати на аркуші гербового паперу прізвища кількох парафіян та підписатися сам (правда, не згадуючи про козаччину й волю)²⁾. На рапорт про ці події, генерал-губернатор, князь

¹⁾ Про плани, бажання та вимоги селян Шкарівки, — що так ясно зформулували свої потреби, ми вже говорили трохи раніше (ст. 261).

²⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 5—9.